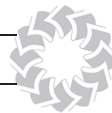

واکاوی نقش اشتراکات نسخه‌های خطی اسلامی در تقویت و تحکیم روابط ایران و عراق به‌عنوان تمدن و میراث مکتوب مشترک دینی، فرهنگی، علمی و هنری

علی صادق‌زاده وایقان^۱

چکیده

تاریخ ارسال: ۱۳۹۷/۶/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۷/۱۴

هدف: ابعاد مختلف علمی، فرهنگی، هنری، اخلاقی، عرفانی و معنوی نسخه‌های خطی، بهترین ابزار گفتگو و ارتباط میان ادیان و ملت‌ها و بستری برای انتقال و تبادل دانش بشری است. کشورهای ایران و عراق دارای نسخه‌های خطی مشترکی هستند که دستاورد و میراث تاریخ، فرهنگ، علم و هنر مشترک چند صدساله این دو کشور است که در جامعه معرفتی امروز می‌تواند فرایند توسعه و رشد را سرعت بخشد و ابزاری برای تقویت و تحکیم ارتباط و همکاری دانایی محور قرار گیرد - که بیانگر ضرورت و اهمیت این پژوهش است.

روش: در این پژوهش میزان اشتراکات نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق با استفاده از روش کتابخانه‌ای و توصیفی، بررسی شده است. **یافته‌ها:** از نظر فراوانی، عراق و ایران جزء پنج کشور مهم جهان هستند و دانشمندان و کاتبان ایران و عراق سهم چشمگیری در محل تألیف و استنساخ نسخه‌های خطی دو کشور دارند. همچنین، زبان عربی و موضوع

دین در هر دو کشور بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است که مهم‌ترین وجه اشتراک و کانال ارتباطی شمرده می‌شود.

نتیجه‌گیری: برنامه‌های مشترک اطلاع‌رسانی و پژوهشی درباره آثار نفیس و کهن دو کشور و مبادله دیجیتال نسخه‌های خطی توسط کتابخانه‌های مهم و فعال دو کشور، می‌تواند نقش مهمی در توسعه، تقویت و تحکیم روابط علمی، فرهنگی، دینی و هنری داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌های خطی، تمدن، میراث مشترک، ایران، عراق.

مقدمه

پس از زبان گفتاری که بارزترین شکل گفتگو میان انسان‌هاست، زبان نوشتاری در عرصه تمدن بشری چهره نموده و حجم سنگینی از باارابطان انسان‌ها را در پیچ‌وخم تاریخ، بردوش کشیده (کیانی، ۱۳۷۸: ۷) و در تداوم، ضبط و انتقال دانش و هنر مؤثر بوده است. پیدایش کاغذ نیز تأثیر شگرفی در پیشرفت و توسعه زبان نوشتاری و هنری گذاشت و عنصر ارتباط را که زیربنای گفتگو بود، تقویت کرد و توسعه داد. استنساخ نسخه‌های خطی بر روی کاغذ نیز موجب تقویت، تحکیم و غنای تمدن بشری گردید. به همین دلیل، نسخه‌های خطی از جمله آثار فرهنگی، علمی و هنری هستند که ضمن انتقال و تبادل دانش بشری، از جنبه‌های متعدد حایز اهمیت بوده و یکی از ابزارهای مهم گفتگو میان ادیان و ملت‌ها شمرده می‌شوند. این جایگاه روزبه‌روز تقویت شده و شکوفاتر و شناخته‌تر می‌شود. پس می‌توان گفت ابعاد علمی، فرهنگی، هنری، اخلاقی، عرفانی و معنوی نسخه‌های خطی، نقش سازنده‌ای در ارتباط و گفتگو دارند. به ویژه بعد هنری نسخه‌های خطی، بیشتر از بقیه در ارتباط و گفتگوی تمدن‌ها نقش دارد زیرا هنر زبان مشترک فرهنگ‌ها و جهانی است و کارکردهای متنوعی دارد (صادق‌زاده و ایقان، نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۷). در واقع، بخش قابل توجهی از تمدن، هویت و میراث فرهنگی، علمی و هنری ملت‌ها در لابه‌لای برگ‌های نسخه‌های خطی نهفته است. همچنین این آثار بیانگر صرف عمر و تلاش مردم یک کشور یا منطقه در گردآوری و پاسداشت دستاوردهای علمی و هنری دانشمندان، علما و نوابغ آن سرزمین است

(صادق زاده وایقان، ۱۳۸۴: ۷۴). برخی از نظریه پردازان حوزه فرهنگ و تمدن معتقدند «تمدن زاینده فرهنگ و فرهنگ زاینده تفکر است. به عبارتی، جامعه‌ای که صاحب تفکر نیست، دارای فرهنگ نیست و جامعه‌ای که فاقد فرهنگ است، دارای تمدن نیست.» (خوشکام، ۱۳۸۲: ۲۶). براین اساس، اهمیت نسخه‌های خطی به خوبی نمایان می‌شود. چون در این آثار، فکرو اندیشه علما در قالب تمدن و فرهنگ زمان خویش شکل گرفته که ابزاری برای گفتگوهای بین‌المللی و منطقه‌ای است.

همه اقوام و ملل اذعان دارند که هنروسیله‌ای برای رسیدن به هدف یا هدف‌هایی است که بشر به دنبال آنهاست؛ خواه این اهداف تحریک یا بیان احساسات، لذت‌خواهی، زیبایی و یا وقت‌گذرانی باشد و خواه ایجاد ارتباط و تبادل افکار و اندیشه خداخواهی و یا باورهای اخلاقی. از این رو، در همه این موارد هدف مهم و نهایی، هنرو آثار هنری خلق شده است که به گونه‌ای بر مخاطبان خود تأثیرگذار بوده و این تأثیر می‌تواند اخلاقی، اجتماعی، مذهبی، احساسی و یا شناختی باشد (همایی، ۱۳۸۳: ۱۴). با این دیدگاه «هنر» زبان مشترک تمدن‌ها و فرهنگ‌هاست و می‌توان گفت گویاترین، زیباترین و جذاب‌ترین ابزار را برای پیشبرد گفتگوها و دیپلماسی فرهنگی در اختیار دارد. نسخه‌های خطی نیز که سرشار از انواع هنر هستند، یکی از این ابزارهاست. در نسخه‌های خطی، علاوه بر هنرهای کاغذسازی، وراقی، صحافی و کتاب‌سازی؛ زیباترین هنرهای خلق شده توسط فکر، ذهن و دست‌ان هنرمندان یعنی خط، تشعیر، تذهیب، ترصیع، تصویر (نقاشی و مینیاتور) و تجلید هویداست، که تذهیب از مهم‌ترین آنهاست. در هر یک از سبک‌های نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی تذهیب‌های خاصی وجود دارد که به عنوان مکتب هر دوره یا منطقه خاص، جلوه هنری ویژه‌ای دارند. بنابراین، نسخه‌های خطی علاوه بر منبع مهم اطلاعاتی و پژوهشی، یکی از اشیا و آثار نفیس حفظ و عرضه شده در موزه‌ها، گالری‌ها و گنجینه‌های خصوصی و ملی کشورهای مختلف هستند که سیاحان زیادی را از نقاط مختلف جهان، به تکاپو کشانده است (یادداشت ماه، ۱۳۷۷).

پس به‌طور کلی، میراث مکتوب بشری، به‌ویژه نسخه‌های خطی، از سه بُعد برای تمامی کشورها اهمیت دارد: یکی از این ابعاد، بُعد فرهنگی است که در نسخه‌های خطی نمود و مشتاقان فراوان دارد (آصف‌آگاه، ۱۳۸۳). بُعد دوم، جنبه و محتوای علمی نسخه‌های خطی است و بُعد سوم، جنبه هنری آن است که بیشترین سهم را در تعامل و گفتگوی ملت‌ها دارد که در مجموع، سهم افتخارهای فرهنگی، علمی و هنری ملل و اقوام را از دستبرد بیگانگان و اختلاس دیگران مصون نگه داشته است (اصفیایی، ۱۳۸۰: ۱۴). اما بُعد چهارمی که برای کشورهای اسلامی اهمیت مضاعف دارد، بُعد دینی و مذهبی نسخه‌های خطی است که به‌نظر می‌رسد مهم‌ترین نقش را در تقویت و تحکیم روابط بین کشورهای اسلامی دارد. ایران و عراق علاوه بر مرزهای مشترک طولانی جغرافیایی، همکاری و همگامی‌های متعدد در فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اشتراکات فرهنگی و علمی، دارای نسخه‌های خطی قابل توجهی در جهان هستند که وجوه مشترک زیادی دارند. این آثار دستاورد و میراث تاریخ، فرهنگ، علم و هنر مشترک چند صدساله این دو کشور است که در جامعه معرفتی امروز می‌تواند مبنا و زمینه‌ای برای تقویت و تحکیم ارتباط، تعامل و همکاری دانایی محور قرار گیرد. نسخه‌های خطی متعددی با پدیدآوردن‌گان و محتوای مشترک در بیشتر کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز علمی و پژوهشی مهم ایران و عراق حفظ و نگهداری می‌شود. اگر نهادهای علمی، پژوهشی و فرهنگی، موزه‌ها و همچنین سایر مراکزی که این آثار در آنها حفاظت و نگهداری می‌شود بتوانند محتوا و نسخه دیجیتال آنها را مبادله و منتشر کنند، ارتباط و دیپلماسی فرهنگی، علمی و هنری و مذهبی فی‌مابین تحکیم و تقویت می‌شود. لذا، بررسی اشتراکات نسخه‌های خطی ایران و عراق به‌عنوان ابزاری برای تقویت و تحکیم تعامل، ارتباط و گفتگواز اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

این پژوهش درصدد است این اشتراکات را به‌صورت علمی و مستند بررسی کند.

برای بررسی و حصول به‌نتیجه پاسخ پرسش‌های زیر تحلیل شده است:

۱. نسخه‌های خطی ایران و عراق از نظر کمی چه جایگاهی در جهان دارند؟

۲. مهم‌ترین وجه اشتراک نسخه‌های خطی ایران و عراق چیست؟
 ۳. سهم متقابل عراق و ایران در محل (مکان) تألیف نسخه‌های خطی اسلامی چقدر است؟
 ۴. سهم متقابل عراق و ایران در محل (مکان) استنساخ نسخه‌های خطی اسلامی چقدر است؟
 ۵. میزان اشتراکات موضوعی نسخه‌های خطی موجود در عراق و ایران چقدر است؟
 ۶. میزان اشتراکات کتاب‌های پرنسخه به زبان عربی در عراق و ایران چقدر است.
 ۷. عنوان‌های مشترک نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق از نظر موضوع، فراوانی، زبان و قدمت چه ویژگی‌ها و اشتراکاتی دارند؟
- نگارنده، پژوهش کاملاً مرتبطی درباره اشتراکات نسخه‌های خطی ایران و عراق پیدا نکرد، اما منابعی که می‌توان با استفاده از اطلاعات آماری آنها در مقدمه و یا با استفاده از نمایه‌های آنها، اطلاعات خام به دست آورد، به شرح زیر است:
۱. «نسخه‌های خطی اسلامی»: عنوان مقاله‌ای به قلم «کسایبی» (۱۳۸۳) است که به بررسی وضعیت کمی نسخه‌های خطی، محل نگهداری، زبان و فهرست‌های آنها در نقاط مختلف جهان پرداخته است. در این پژوهش، اطلاعات از تحقیقات انجام شده درباره نسخه‌های خطی اسلامی در کتابخانه‌ها، از منابع مختلف به‌ویژه مجموعه بررسی جهانی نسخه‌های خطی اسلامی از انتشارات الفرقان لندن، استخراج شده است.
 ۲. فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا): فهرست‌واره مشترک ۱۲ جلدی به زبان فارسی، که به‌کوشش مصطفی درایتی (۱۳۸۹) تنظیم شده و به معرفی مختصر ۳۰۱/۰۰۰ عنوان دست‌نوشته در کتابخانه‌های ایران پرداخته است. این فهرست‌واره که خلاصه «فنخا» است، شامل کلیه آثار خطی است که اصل نسخه و یا عکس آن در داخل ایران موجود است و اطلاعاتی از آن (حتی بسیار مختصر و ناقص) تا نیمه دوم سال ۱۳۸۸ منتشر شده و یا در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. فهرست‌واره براساس نام کتاب و حروف الفبای فارسی مرتب شده است. جلد ۱۱ نمایه نام مؤلف و جلد ۱۲ آن نمایه

الفبایی نام کاتبان است.

۳. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا): فهرست مشترک ۴۵ جلدی به زبان فارسی که به کوشش مصطفی درایتی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) تنظیم شده و به معرفی نسبتاً کامل ۳۲۰/۰۰۰ عنوان نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران پرداخته است. این فهرست تکمیل شده و مفصل فهرست دنا بوده و شامل کلیه اطلاعاتی است که از سال ۱۳۰۴ تا اوایل سال ۱۳۹۰ از میان بیش از ۶۰۰ جلد فهرست یا مجله‌ها و تک‌نگاری‌های گوناگون درباره نسخه‌های خطی و عکسی ایران که به نحوی منتشر شده و یا در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. در این فهرست، نسخه‌های خطی در ۳۴ جلد براساس نام کتاب و حروف الفبای فارسی مرتب شده و یازده جلد نمایه دارد.^۱

۴. «معجم المخطوطات العراقیه»: فهرست مشترک ۲۰ جلدی به زبان عربی، که به کوشش «مصطفی درایتی» (۱۳۹۶) تنظیم شده و نسخه‌های خطی که اصل نسخه یا تصویر آن در کشور عراق موجود است را معرفی می‌کند. این فهرست مشترک شامل اطلاعات حدود ۷۵ هزار نسخه (۷۳۴۳۰ نسخه شماره خورده بدون تکرار) است، که از این تعداد حدود ۱۱ هزار نسخه عکسی و حدود ۶۵ هزار نسخه اصل، برگرفته از فهرست‌ها، تک‌نگاری‌ها، برخی از مجله‌ها و یا سیاهه‌هایی است که به نحوی حاوی شناسایی نسخه‌های خطی و عکسی در عراق بوده است و تا سال ۲۰۱۷ م. منتشر شده یا اطلاعات آن در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. در ۱۶ جلد این فهرست کتاب‌ها به ترتیب حروف الفبای عربی مرتب شده و ۴ جلد نمایه هفتگانه است.^۳

روابط تنگاتنگ ایران و عراق از بُعد مذهبی، به ویژه جایگاه و اهمیت ویژه عتبات

۱. نمایه‌ها عبارتند از: نمایه مولفان (دو جلد)، نمایه موضوعی (دو جلد)، نمایه زبان‌ها (دو جلد)، نمایه کاتبان (۳ جلد)، اعلام (۱ جلد)، نمایه محل تألیف، محل کتابت، و نمایه مکان‌ها (۱ جلد).

۲. از بین حدود ۷۵۰۰۰ نسخه عراق، مؤلف ۶۲۶۰۰ نسخه شناسایی شده است. کل نسخه‌های عراق تحت ۳۲۸۰۰ عنوان (کتاب یا رساله) قرار می‌گیرند، که از این بین ۲۰۰۳۰ عنوان دارای مؤلف معلوم است.

۳. نمایه‌ها عبارتند از: نمایه مولفان (جلد ۱۷ و ۱۸)، نمایه محل تألیف، زبان‌ها و محل کتابت (در جلد ۱۸)، نمایه موضوعی (جلد ۱۹)، نمایه کاتبان (جلد ۲۰).

عالیات، ناگسستنی است؛ به‌ویژه آنکه در قرون هجده و نوزده میلادی، عتبات به‌عنوان مرکز اصلی فقه شیعه مطرح گردید؛ بدین ترتیب که پس از سقوط صفویه و تصرف اصفهان توسط افغانه سنی مذهب در سال ۱۷۲۲ م. / ۱۱۳۵ ق، نهاد دینی در ایران با مشکلات عدیده‌ای مواجه شد و در فاصله سال‌های ۱۷۲۲ م. تا ۱۷۶۳ م. (۱۱۷۷-۱۱۳۴ ق.) صدها نفر از خاندان‌های وابسته به علما، ایران را به قصد عتبات ترک کردند. این امر علاوه بر رونق اقتصادی شهرهای مقدس کربلا و نجف و شکوفایی حوزه‌های علمی این دو شهر، انتقال نسخه‌های خطی به عراق را به دنبال داشت (شهسواری، ۱۳۹۲: ۵۲) هرچند پیوستگی دو حوزه عراق عرب و عراق عجم و تأثیر فکری و اندیشه‌ای که در این دو منطقه جریان داشت، از مصداق‌های نوعی نگرانی نمایندگان سیاسی و انتظامی دولت عثمانی بود که ممانعت از انتقال قرآن‌های مترجم فارسی و گاه متون مذهبی و غیرمذهبی دیگر - که محتوای آنها خاطر عثمانی‌ها را آزرده می‌کرد - از آن جمله است. گاه کار ممانعت از انتقال آثار فارسی و کتاب‌های منتشرشده در ایران تا آنجا بالا می‌گرفت که بنا به گزارش کارپرداز موقت ایران در بغداد، مأموران گمرک عثمانی، آثاری چون تفسیر صافی یا زاد المعاد خطی را به آتش کشیدند (موجانی، ۱۳۸۹، ص ۱۳).

روش‌شناسی

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و توصیفی انجام شده است. در این پژوهش، ابتدا اطلاعات لازم با استفاده از مقدمه و نمایه‌های سه منبع موجود در زمینه نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق («دنا»، «فنخا» و «معجم المخطوطات العراقیه») که در پیشینه‌ها به آنها اشاره گردید، استخراج شد که تحلیل آماری این اطلاعات پاسخ به سؤال‌های یک تا شش پژوهش را پوشش داد. برای پاسخ به سؤال هفتم، به صورت تصادفی تا رسیدن به مرحله اشباع از نظر موضوعی، تعداد ۴۶۵ عنوان از «معجم المخطوطات العراقیه» (جلد ۱۳: لحن - مسافره)، شامل نسخه‌های خطی که با حرف «ل» و «م» آغاز شده‌اند با «فنخا» (جلد ۲۷: گات‌ها - مثیر) مقابله و اطلاعات لازم

استخراج گردید.

درباره ابزار گردآوری اطلاعات، هرچند: (۱) تمام نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق شناسایی و فهرست نشده است (۲) اطلاعات تمامی فهرست‌های چاپ شده در ایران و عراق در «دنا»، «فنخا» و «معجم المخطوطات العراقیه» نیامده است؛ اما این فهرستگان‌ها جامع‌ترین ابزار موجود هستند.

منظور از «نسخه خطی اسلامی»، به دست‌نویسی اطلاق می‌شود که تمامی آن با خط و الفبای زبان عربی کتابت شده باشد. بر این پایه، برای نمونه، نسخه‌ای که زبان آن فارسی، ترکی، رومی، بوسنیایی (حمایدو/ یامیادو)، عبری (فارسی‌هود)، یونانی، ملایو، آلبانیایی، آواری و... است اما با الفبای زبان عربی کتابت شده، از سوی کارشناسان فن کودیکولوژی (- نسخه‌شناسی) در تعریف نسخه خطی اسلامی گنجانده شده است، اگرچه از سوی غیرمسلمانان، نگارش یافته باشد.

یافته‌های پژوهش

۱. نسخه‌های خطی ایران و عراق از نظر کمی چه جایگاهی در جهان دارند؟

بر پایه گزارش‌های پژوهشی منتشرشده، در کل کتابخانه‌های ترائی (- دارای نسخه‌های خطی) جهان، حدود پنج میلیون نسخه خطی اسلامی وجود دارد. این نسخه‌ها به لحاظ زبانی، به ترتیب کثرت، دست‌نویس‌های زبان عربی (حدود ۶۰٪)، زبان فارسی (حدود ۲۰٪)، زبان ترکی (حدود ۵٪) و... است (متقی، ۱۳۹۳). البته، در تحقیق «کسایی» (۱۳۸۳: ۱۴۰)، حدود ۷۰٪ به زبان عربی، ۱۸٪ به زبان فارسی، ۱۰٪ به زبان ترکی و ۲٪ بقیه زبان‌ها گزارش شده است. از این تعداد، تقریباً یک‌ونیم تا دو و نیم میلیون نسخه در قاره آسیا نگهداری می‌شود. از این میان، ترکیه به عنوان میراث‌دار امپراتوری بزرگ عثمانی، با دارا بودن یک تا یک‌ونیم میلیون نسخه خطی، بزرگ‌ترین و نفیس‌ترین ذخایر ترائی جهان را در اختیار دارد. سپس جمهوری اسلامی ایران با هفتصد هزار تا یک میلیون نسخه، مقام دوم و پس از آن، جمهوری عربی مصر، با حدود پانصد هزار نسخه خطی،

مقام سوم ذخایر میراث مخطوط اسلامی جهان را داراست (متقی، ۱۳۹۳). براساس پژوهش «کسایی» (۱۳۸۳: ۱۳۹ - ۱۴۰) عراق رتبه پنجم جهان را دارد و به طور کلی ۵۱٪ نسخه‌های خطی اسلامی به ترتیب فراوانی در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر^۱ و عراق قرار دارد؛ یعنی دو کشور ایران و عراق از نظر دارایی تمدنی و تراث اسلامی، جزء پنج کشور مهم جهان هستند.

۲. مهم‌ترین وجه اشتراک نسخه‌های خطی ایران و عراق چیست؟

مهم‌ترین وجه اشتراک نسخه‌های خطی ایران و عراق، زبان نسخه‌های خطی است. در ادامه، ترکیب زبانی نسخه‌های خطی اسلامی در جهان، ایران و عراق گزارش شده است:

الف) جهان: براساس گزارش «متقی» (۱۳۹۳)، از حدود پنج میلیون نسخه خطی اسلامی موجود در جهان، به لحاظ زبانی، به ترتیب کثرت، دست‌نویس‌های زبان عربی (حدود ۶۰٪)، زبان فارسی (حدود ۲۰٪)، زبان ترکی (حدود ۵٪) و... است. براساس پژوهش «کسایی» (۱۳۸۳: ۱۴۰ - ۱۴۱)، از ۱/۵۷۱/۰۹۵ نسخه خطی فهرست‌شده در جهان، ۹۲۲/۰۷۳ نسخه (۵۸٪ از نسخه‌ها) از نظر زبان مشخص شده‌اند که نزدیک به ۷۰٪ آنها به زبان عربی، بیش از ۱۸٪ به زبان فارسی و افزون بر ۱۰٪ به زبان ترکی و حدود ۲٪ به زبان‌های دیگر شامل اردو، مالایی، پشتو و...^۲ است. آنچه مهم است، با اندکی اختلاف، زبان عربی و فارسی به ترتیب اولویت اول و دوم را به خود اختصاص داده‌اند.

ب) ایران: از میان حدود ۳۰۱/۰۰۰ نسخه خطی معرفی‌شده در ایران، براساس فهرست‌واره دست‌نوشت‌های ایران (دنا)، ۱۸۱/۰۰۰ تماماً یا جزواً به زبان عربی است و

۱. در تحقیق متقی (۱۳۹۳) مصر سوم و هند چهارم است ولی در تحقیق کسایی (۱۳۸۳) هند سوم و مصر چهارم است.

۲. اردو، مالایی، پشتو، ترکی آسیای مرکزی، جغتایی، پنجابی، ازبک، بنگالی، سواحیلی، بوسنایی، فولیه، باموم، ملاگاشی، کردی، سندهی، تاتار، بلوچ، عبری، پولار، وولف، ژاپنی، گندل، بربر، آلامیادو، کشمیری، بوجینی، خوجه/گجراتی، آچهنسی، هوسا، مینانگکابو، هراری، ارومو، امهری، سودانی، جوانز، سرابیلی، گورانی، قزلقی، بوجینز، توآرگ، زوما، کیکیوا، دارقین، آوار، لکی، لژی (کسایی، ۱۳۸۳).

۱۳۳/۰۰۰ نسخه آن تماماً یا جزواً به زبان فارسی است و ضمناً ۱/۸۹۷ نسخه به زبان ترکی است. تفاوت آماری نیز بدان جهت است که برخی از نسخه‌ها قسمتی به زبان عربی و قسمتی به زبان فارسی که در هر دو آمار گنجانده شده است (درایتی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص سی و سه).

عراق: از بین حدود ۷۵ هزار (۷۳۴۳۰ نسخه شماره خورده بدون تکرار) نسخه‌های خطی عراق، ۵۷۶۱۷ نسخه به زبان عربی، ۴۹۷۰ نسخه به زبان فارسی، ۶۱۸ نسخه به زبان ترکی، ۱۴۲ نسخه به زبان سریانی، ۶۱ نسخه به زبان کردی و ۲۲ نسخه به زبان اردوست.

در جدول ۱، نسخه‌های خطی اسلامی موجود در جهان، ایران و عراق به تفکیک زبان نشان داده شده است.

جدول ۱. تفکیک زبانی نسخه‌های خطی اسلامی

ردیف	محدوده / کشور	عربی		فارسی		ترکی		سایر	
		تعداد نسخه	فرآوانی درصد	تعداد نسخه	فرآوانی درصد	تعداد نسخه	فرآوانی درصد	تعداد نسخه	فرآوانی درصد
۱	جهان	۹۲۲۰۷۳	۷۰	۱۵۱۵۳۱	۱۸	۹۵۲۳۸	۱۰	۱۸۹۶۸	۲
۲	ایران ^۱	۳۰۱/۰۰۰	۶۰	۱۳۳/۰۰۰	۴۰	۱/۸۹۷	زیرا	ناچیز	
۳	عراق	۷۳/۴۳۰	۹۲	۴/۹۷۰	۷	۶۱۸	زیرا	۲۲۵	۰/۳

این یافته نشان می‌دهد بیش از نیمی از نسخه‌های خطی اسلامی موجود در جهان، ایران و عراق به زبان عربی هستند؛ زبانی که کتاب آسمانی مسلمانان (قرآن مجید) - که به عنوان مهم‌ترین اشتراک دینی و ابزار گفتگو بین ادیان به‌ویژه مسلمانان است - به آن زبان نازل شده است. هم‌پوشانی چشمگیر زبانی نسخه‌های خطی اسلامی دو کشور عراق و ایران حاکی از آن است که زبان مراکز آموزشی، علمی، پژوهشی و فرهنگی دو

۱. بعضی از نسخه‌ها دو زبانه (فارسی و عربی) هستند و برای هر دو زبان فارسی و عربی محاسبه شده، به همین دلیل جمع اعداد ۱۸۱/۰۰۰ و ۱۳۳/۰۰۰ و ۱/۸۹۷ بیشتر از ۳۰۱/۰۰۰ است.

کشور نیز در زمان تألیف و استنساخ نسخه‌های خطی از هم‌پوشانی بالایی برخوردار بودند و زبان عربی در اولویت قرار داشت. همچنین، مبادلات علمی، فرهنگی و استاد و مهاجرت دانشمندان اتفاق افتاده است.

۳. سهم متقابل عراق و ایران در محل (مکان) تألیف نسخه‌های خطی اسلامی چقدر

است؟

تألیف آثار در محل (مکان) خاص، نشان از حضور عالمان و مؤلفان و رونق محافل علمی در آن محل (مکان) دارد. جدول‌های ۲ و ۳ نمایی از پراکندگی جغرافیایی تألیف آثار را در ایران و عراق نشان می‌دهد.

الف) سهم عراق در ایران: از حدود ۳۳۰/۰۰۰ نسخه خطی معرفی شده در «فنخا»، تنها محل تألیف حدود ۱۰٪ آثار معلوم است. جدول ۲ نشان می‌دهد که در میان محل (مکان)‌هایی که نامشان به عنوان محل تألیف نسخه‌های موجود در ایران مشخص است، در کدام محل (مکان)‌ها بیشترین تعداد اثر تألیف شده است.

جدول ۲. جایگاه و سهم عراق در محل (مکان) تألیف نسخه‌های خطی موجود در ایران (واحد: عنوان)

(منبع: درایتی، ۱۳۹۴، ج ۴۵، ص ۷؛ در مقدمه «فنخا»)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف اشرف	۱۹۹	۷	قزوین	۷۳	۱۳	کرمانشاه	۳۴
۲	اصفهان	۱۷۰	۸	مکه	۶۲	۱۴	کاشان	۲۶
۳	مشهد	۱۳۵	۹	تبریز	۴۵	۱۵	بغداد	۲۵
۴	کربلا	۱۲۷	۱۰	هرات	۴۳	۱۶	کرمان	۲۴
۵	تهران	۱۰۴	۱۱	قم	۳۸	۱۷	همدان	۲۲
۶	شیراز	۸۵	۱۲	یزد	۳۶	۱۸	مدینه	۲۱
جمع								۱۲۶۹

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۲، از ۱۸ محل (مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در ایران، در آنها تألیف شده است، ۳ محل (مکان) متعلق به عراق است. البته علاوه بر تألیف ۳۵۱ عنوان در این ۳ مکان، تعداد ۵۱ عنوان از نسخه‌های خطی موجود در ایران نیز در ۵ مکان (شهر یا روستا و...) دیگر عراق تألیف شده است.^۱

ب) سهم ایران در عراق: از حدود ۷۵/۰۰۰ هزار نسخه خطی معرفی شده در معجم *المخطوطات العراقية*، تنها محل تألیف حدود ۲۷٪ (۲۰۰۳۰ عنوان) آثار معلوم است. جدول ۳ نشان می‌دهد که در میان محل (مکان)‌هایی که نامشان به عنوان محل تألیف نسخه‌های موجود در عراق مشخص است، در کدام محل (مکان)‌ها بیشترین تعداد اثر تألیف شده است.

جدول ۳. جایگاه و سهم ایران در محل (مکان) تألیف نسخه‌های خطی موجود در عراق (واحد: عنوان)
(منبع: درایتی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۴۴؛ در مقدمه معجم *المخطوطات العراقية*)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف اشرف	۷۲	۴	اصفهان	۳۵	۷	قزوین	۱۹
۲	کربلا	۴۳	۵	مشهد	۳۳	۸	قم	۱۶
۳	مکه	۴۱	۶	شیراز	۲۲	۹	بغداد	۱۵
	جمع							۲۹۶

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۳، از ۹ محل (مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در عراق در آنها تألیف شده است، ۵ محل (مکان) متعلق به ایران است. البته، علاوه بر تألیف ۱۲۵ عنوان در این ۵ محل (/مکان)، تعداد ۱۱۳ عنوان از

۱. سامرا (۱۸)، کاظمین (۱۸)، حله (۹)، بصره (۴)، و عتبات (۲) که جمعاً ۵۱ عنوان است.

نسخه‌های خطی موجود در عراق نیز در ۴۵ محل (مکان) دیگر ایران تألیف شده است.^۱

۴. سهم متقابل عراق و ایران در محل (مکان) استنساخ نسخه‌های خطی اسلامی چقدر

است؟

کثرت کتابت آثار علمی در یک شهر نشانگر رونق مدارس، مجالس و مباحث علمی در آن محل (مکان) در آن زمان است. از این رو، بررسی اینکه در محل (مکان)‌های مختلف به چه میزان نسخه خطی استنساخ شده است، اطلاعات مفیدی را درباره پراکندگی جغرافیای رونق علمی در اختیار محققان قرار خواهد داد. جدول‌های ۵ و ۶ نمایی از پراکندگی جغرافیایی محل (مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق را نشان می‌دهد.

جدول ۴. جایگاه و سهم عراق در محل (مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران (واحد: نسخه)

(منبع: درایتی، ۱۳۹۴، ج ۴۵، ص ۷۹-۸۰؛ در مقدمه «فنا»)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	اصفهان	۲۹۶۱	۸	تبریز	۶۴۷	۱۵	هرات	۲۲۹
۲	تهران	۲۲۹۰	۹	یزد	۳۰۰	۱۶	حیدرآباد	۲۱۸
۳	مشهد	۱۵۶۰	۱۰	مکه	۲۹۵	۱۷	همدان	۱۹۶
۴	نجف اشرف	۱۰۴۴	۱۱	قم	۲۷۳	۱۸	بغداد	۱۴۸
۵	شیراز	۱۰۲۵	۱۲	کاشان	۲۶۴	۱۹	قسطنطنیه	۱۴۰

۱. ابرقوه (۱)، ابزر از نواحی شیراز (۱)، استرآباد (۱)، الموت (۱)، ایران (۶)، بارفروش = بابل (۱)، بهبهان (۶)، بوشهر (۱)، تبریز (۷)، جرجان (۱)، حویزه (۱)، خراسان (۲)، خوی (۱)، ری (۳)، رشت (۱)، ساری (۱)، سبزوار (۲)، سراوان رشت (۱)، شوشتر (۹)، طارم (۱)، طرشت از روستاهای ری (۱)، طهران (۸)، طوس (۲)، علی‌آباد سرآسیاب (۱)، فارس (۱)، قائن (۱)، قائن قهستان (۱)، قمصر کاشان (۱)، قهستان (۲)، کازرون (۱)، کاشان (۷)، کرمان (۱)، کرمانشاه (۷)، گرگان (۱)، گلستان (۱)، لار (۲)، لاهیجان (۱)، لنگر در کرمان (۷)، مدرسه میرزا جعفر [در مشهد] (۱)، مراغه (۴)، نجف آباد اصفهان (۱)، نیشابور (۳)، همدان (۲)، وجه‌آباد از توابع شهریار تهران (۱) و یزد (۸) که جمعاً ۱۱۳ عنوان است.

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۶	کربلا	۸۳۸	۱۳	کرمانشاه	۲۶۰	۲۰	جمع	
۷	قزوین	۷۰۸	۱۴	کرمان	۲۴۰	۲۱		

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۴، از ۱۹ محل (مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در ایران در آنها استنساخ شده است، ۳ محل (مکان) متعلق به عراق است. البته، علاوه بر استنساخ ۲۰۳۰ نسخه در این ۳ محل (مکان)، تعداد ۲۸۰ نسخه از نسخه‌های خطی موجود در ایران نیز در ۹ محل (مکان) دیگر عراق استنساخ شده است.^۱

جدول ۵. جایگاه و سهم ایران در محل (مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در عراق (واحد: نسخه)
(منبع: درایتی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۴۴؛ در مقدمه «معجم المخطوطات العراقیه»)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف اشرف	۳۰۸	۱۱	شیراز	۵۳	۲۱	تبریز	۱۹
۲	بغداد	۲۸۱	۱۲	حلب	۴۶	۲۲	سنندج	۱۶
۳	اصفهان	۱۸۳	۱۳	قاهره	۴۴	۲۳	مدرسه سلطان محمدخان	۱۶
۴	کاظمین	۱۲۷	۱۴	بصره	۳۶	۲۴	قم	۱۴
۵	مشهد	۱۰۸	۱۵	قزوین	۳۵	۲۵	حله	۱۳
۶	مکه	۹۶	۱۶	مدینه	۳۴	۲۶	کویسنجق	۱۲

۱. کاظمین (۹۱)، حله (۶۰)، سامرا (۵۷)، بصره (۲۸)، کوفه (۱۴)، سلیمانیه (۱۴)، عتبات (۱۰)، عراق (۴)، واربیل (۲) که جمعاً ۲۸۰ نسخه است.

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۷	موصل	۹۴	۱۷	تهران	۳۰	۲۷	همدان	۱۲
۸	قسطنطنیه	۶۴	۱۸	ساوجبلاغ (= مهاباد)	۲۷	۲۸	سمرقند	۱۱
۹	دمشق	۶۲	۱۹	کربلا	۲۲	۲۹	کاشان	۱۰
۱۰	سامرا	۵۳	۲۰	یزد	۲۱	۳۰	جمع	

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۵، از ۲۹ محل (مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در عراق در آنها استنساخ شده است، ۱۲ محل (مکان) متعلق به ایران است. البته، علاوه بر استنساخ ۵۲۸ نسخه در این ۱۲ محل (مکان)، تعداد ۱۲۰ نسخه از نسخه‌های خطی موجود در عراق نیز در ۵۰ محل (مکان) دیگر ایران استنساخ شده است.^۱

۵. میزان اشتراکات موضوعی نسخه‌های خطی موجود در عراق و ایران چقدر است؟

بررسی موضوع نسخه‌های خطی، سهم هریک از علوم مختلف و دانش بشری را مشخص کرده است و تنوع و اهتمام دانشمندان و علما به موضوعات مختلف را به نمایش می‌گذارد. جدول‌های ۶ و ۷ انواع و فراوانی موضوع نسخه‌های خطی ایران و عراق را نشان می‌دهد.

۱. آران کاشان (۱)، آستانه (۵)، آشتیان (۱)، آوج (۱)، احمدآباد (۲)، اردبیل (۷)، اردستان (۱)، ارزجان (۱)، ارومیه (۴)، استرآباد (۸)، اشتهارد (۱)، ایران (۱)، بابل (۱)، بارفروش = بابل (۳)، باغچه: در اطراف سنندج (۱)، بانه (۷)، بروجرد (۵)، بندر مبارکه (۱)، بهرام‌آباد (۱)، بیرجند (۱)، جعفرآباد (۱)، جغتای: روستایی در خراسان (۱)، جلد: روستایی در ایران (۱)، خراسان (۳)، رودبار (۲)، ری (۱)، زنجان (۳)، زواره (۱)، سبزوار (۷)، سردشت (۴)، سنا در ایران (۱)، سیرجان (۱)، شاهرود (۱)، شوشتر (۷)، صومعه سرا (۱)، طبس (۱)، طسوج (۱)، طوس (۱)، علی‌آباد (۱)، فومن (۱)، قره: از توابع همدان (۱)، کرمان (۴)، کرمانشاه (۸)، گلپایگان (۱)، گلستان (۱)، گناوه (۳)، لاهیجان (۴)، لنجر: روستایی در کرمان (۳)، مراغه (۲) و نیشابور (۱) که جمعاً ۱۲۰ نسخه است.

جدول ۶. انواع و فراوانی موضوع نسخه‌های خطی موجود در عراق
(منبع: درایتی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۴۰-۴۱؛ در مقدمه «معجم المخطوطات العراقیه»)

رتبه	جمع		موضوع		ردیف
	درصد	عنوان	فرعی (تعداد عناوین)	اصلی	
۳	۱۶	۴۴۸۴	شعر (۳۱۱۴)، صرف و نحو (۴۸۸)، بلاغت (۴۸۸)، لغت (۳۹۴)	ادبیات	۱
۲	۱۹	۵۳۷۶	کلام و اعتقادات (۲۵۹۲)، منطق (۸۸۰)، عرفان و تصوف (۱۱۵۲)، فلسفه (۷۵۲)	علوم عقلی	۲
۱	۴۵	۱۲۹۰۱	فقه (۵۰۰۰)، حدیث و علوم حدیث (۳۸۰۰)، علوم قرآن (۱۷۰۰)، اصول فقه (۱۳۷۲)، اخلاق (۱۰۲۷)، قرآن‌ها (۱) عنوان، ۱۸۸۱ نسخه، قرآن‌های مترجم به فارسی (۱) عنوان، ۱۷۱ نسخه)	علوم دینی	۳
۴	۱۰	۲۹۳۳	تاریخ (۲۱۳۸)، تراجم (۶۹۶)، جغرافیا (۹۹)	تاریخ و جغرافیا	۴
۵	۱۰	۲۸۲۳	طب (۱۰۱۵)، هیئت (۷۷۵)، علوم غریبه (۶۷۴)، ریاضیات (۳۵۹)	علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه	۵
	۱۰۰	۲۸۵۱۷	جمع		

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۶، موضوع‌های نسخه‌های خطی عراق در ۵ گروه موضوعی اصلی قرار گرفته است که علوم دینی بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده و پس از آن، به ترتیب «علوم عقلی»، «ادبیات»، «تاریخ و جغرافیا» و «علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه» در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۷. انواع و فراوانی موضوع نسخه‌های خطی موجود در ایران

(منبع: درایتی، ۱۳۹۶، ج ۳۷، ص ۷-۸؛ در مقدمه «فنخا»)

رتبه	جمع		موضوع		ردیف
	درصد	عنوان	فرعی (تعداد عناوین)	اصلی	
۲	۲۰	۱۵۱۴۶	ادبیات (۲۸۹۰)، انشاء (۱۱۳)، بلاغت (۴۱۱)، خط (۱۳۵)، داستان (۹۶۷)، دستور زبان (۵۸)، روزنامه (۱۱۲)، زبان فرانسه (۲)، شعر (۶۳۸۴)، صرف (۵۳۰)، طنز (۳۵)، عروض و قافیه (۲۶۲)، فرهنگ اصطلاحات (۳۷)، لغت (۸۶۱)، مجله (۳)، مرثی (۱۵۰)، مرقعات (۱۴)، نامه نگاری (۱۰۳۱)، نحو (۱۱۵۱)	ادبیات	۱
۳	۱۸	۱۳۶۸۸	کلام و اعتقادات (۵۶۰۵)، منطق (۱۱۶۰)، عرفان و تصوف (۴۱۸۸)، فلسفه (۲۷۳۵)	علوم عقلی	۲
۱	۳۴	۲۵۵۴۳	فقه، حدیث و علوم حدیث (۶۰۵۱)، علوم قرآن (۲۹۴۵)، اصول فقه (۲۳۳۶)، اخلاق (۲۲۸۹)، قرآن‌ها، قرآن‌های مترجم به فارسی، اجازات (۵۵۱)، ادیان و مذاهب (۳۵۰)، پاسخ پرسش‌ها (۵۴۵)، تصویر (۷)، حقوق (۳۵)، فضایل و مناقب (۵۳۹)، فقه (۷۰۲۷)، فلسفه (۲۷۳۵)، کتاب آسمانی (۵۴)، قانون (۷۹)	علوم دینی	۳
۵	۱۰/۵	۷۸۷۱	تاریخ (۵۵۲۷)، اسناد (۱۲۸۹)، تقریظ (۲۴)، جامعه‌شناسی (۴)، جغرافیا (۴۷۴)، حکومت و سیاست (۲۴۲)، فهرست (۳۱۱)	تاریخ و جغرافیا	۴
۴	۱۴	۱۰۶۱۳	طب (۲۵۳۴)، هیئت، علوم غریبه (۳۵۷۵)، ریاضیات (۱۲۰۶)، آشپزی (۲۳)، اقتصاد (۳۵)، چند دانشی (۱۳۴)، دایره‌المعارف (۱۵)، روان‌شناسی (۱۹)، ستاره‌شناسی (۲۳۶۳)، علوم طبیعی (۴۴۷)، فنون نظامی (۱۲۷)، هنر (۱۳۵)	علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه	۵
	۳/-	۱۹۸۶	گوناگون (۱۰۳۵)، متفرقه (۹۵۱)	متفرقه و گوناگون	۶
	۱۰۰	۷۴۸۴۷	جمع		

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۷، موضوع‌های نسخه‌های خطی ایران در ۵ گروه موضوعی اصلی قرار گرفته است که علوم دینی بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده و پس از آن به ترتیب «ادبیات»، «علوم عقلی»، «علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه» و «تاریخ و جغرافیا» در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

تطبیق اطلاعات جدول‌های ۶ و ۷ نشان می‌دهد بُعد دینی نسخه‌های خطی که برای دو کشور عراق و ایران اهمیت مضاعفی دارد، از نظر موضوع بیشترین فراوانی را دارد و درصد فراوانی بقیه موضوعات کلی نیز در دو کشور عراق و ایران با اندک اختلاف به هم نزدیک است.

۶. میزان اشتراکات کتاب‌های پرنسخه به زبان عربی در عراق و ایران چقدر است؟

بررسی اجمالی کتاب‌ها (عناوینی) که در ایران و عراق دارای بیشترین تعداد نسخه خطی هستند، نشان می‌دهد که چه کتاب‌هایی مورد توجه بوده و در نتیجه، اهتمام به استنساخ آنها بیشتر بوده است؛ چیزی که امروزه به آن «شمارگان» گفته می‌شود؛ با این تفاوت بسیار اساسی که امروز به جهت صنعت چاپ، می‌توان به یکباره از یک کتاب به تعداد زیادی چاپ کرد، ولی قبل از آن برای افزایش شمارگان یک کتاب باید از ابتدا تا آخر کتاب توسط یک نفر نوشته می‌شد؛ لذا تک تک نسخه‌های آن دارای ارزش ویژه و منبعی برای اطلاعات ریز و درشت دیگری است. تعداد نسخه‌ها درباره کتاب‌هایی (عناوینی) که متن آموزشی داشتند و در مدارس یا حوزه‌های علمیه تدریس می‌شده است، به جهت نیاز ویژه آموزشی است ولی درباره کتاب‌های غیر آموزشی می‌تواند مفهوم دیگری داشته باشد (درایتی، ۱۳۸۹: هفده، در: مقدمه دنا). عنوان‌ها و فراوانی کتاب‌های پرنسخه به زبان عربی در عراق و ایران، در جدول‌های ۸ و ۹ نشان داده شده است. با بررسی و تطبیق این دو جدول، میزان اشتراکات مشخص می‌گردد.

جدول ۸. عنوان‌ها و فراوانی کتاب‌های پرنسخه به زبان عربی در ایران

(منبع: درایتی، ۱۳۸۹، ج ۱: هجده - بیست و یک، در: مقدمه دنا)

ردیف	عنوان	مؤلف	موضوع	فراوانی
۱	الکافی	کلینی، محمد بن یعقوب، - ۳۲۹ ق.	حدیث شیعه	۱۵۹۰
۲	الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه = شرح لمعه	شهیدثانی، زین‌الدین بن علی، ۳۱۱-۹۶۵ ق.	فقه	۱۲۹۷
۳	صحیفه کامله سجادیه	علی بن حسین (ع)، امام چهارم، ۳۸-۹۴ ق.	دعا	۱۲۲۶
۴	کتاب من لایحضر الفقیه = م لایحضر الفقیه	شیخ صدوق، محمد بن علی، ۳۱۱-۳۸۱ ق.	حدیث	۱۰۹۶
۵	تهذیب الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام	شیخ طوسی، محمد بن حسن، ۳۸۵-۴۶۰ ق.		۹۹۸
۶	بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الاطهار (ع)	مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۱۰۳۷-۱۱۱۱ ق.	حدیث	۹۶۰
۷	شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام	محقق حلی، جعفر بن حسن، ۶۰۲-۶۷۶ ق.	فقه	۸۵۸
۸	ریاض المسائل فی بیان (تحقیق) الاحکام بالدلائل = شرح کبیر = شرح مختصر النافع = ریاض المسائل و حیاض الدلائل	طباطبایی کربلایی، علی بن محمد علی، ۱۱۶۱-۱۲۳۱ ق.	فقه	۷۶۲
۹	الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیہ = شرح الکافیہ ابن الحاجب = شرح ملاجمی	جامی، عبدالرحمن بن احمد، ۸۱۷-۸۹۸ ق.	نحو	۷۳۵
۱۰	الوافی	فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۰۰۶-۱۰۹۱ ق.	شرح حدیث	۷۳۰

جدول ۹. عنوان‌ها و فراوانی کتاب‌های پرنسخه به زبان عربی در عراق
(منبع: درایتی، ۱۳۹۶، ج ۱: چهل و سه، دز: مقدمه معجم المخطوطات العراقیه)

ردیف	عنوان	مؤلف	موضوع	فراوانی
۱	الکافی	کلینی، محمد بن یعقوب، - ۳۲۹ ق.	حدیث شیعه	۲۹۹
۲	الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة = شرح لمعه	شهیدثانی، زین‌الدین بن علی، ۳۱۱-۹۶۵ ق.	فقه	۲۸۵
۳	المطول فی شرح تلخیص المفتاح	تفتازانی، مسعود بن عمر		۲۱۴
۴	الجامع الصحیح	بخاری، محمد بن اسماعیل		۲۰۰
۵	تهذیب الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام	شیخ طوسی، محمد بن حسن، ۳۸۵-۴۶۰ ق.		۱۹۸
۶	کتاب من لایحضر الفقیه = من لایحضر الفقیه	شیخ صدوق، محمد بن علی، ۳۱۱-۳۸۱ ق.	حدیث	۱۹۶
۷	الوافی	فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۰۹۱-۱۰۰۶ ق.	شرح حدیث	۱۸۲
۸	الفوائد الضیائیة فی شرح الکافی = شرح الکافی ابن الحاجب = شرح ملاجامی	جامی، عبدالرحمن بن احمد، ۸۱۷-۸۹۸ ق.	نحو	۱۸۰
۹	شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام	محقق حلّی، جعفر بن حسن، ۶۰۲-۶۷۶ ق.	فقه	۱۷۴
۱۰	مختصر المعانی	تفتازانی، مسعود بن عمر		۱۷۳

تطبیق اطلاعات جدول‌های ۸ و ۹ نشان می‌دهد: (۱) هفت عنوان از نسخه‌های پرنسخه در دو کشور مشترک هستند (۲) سه عنوان «الکافی»، «الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیة = شرح لمعه» و «تهذیب الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام» در هر دو

_____واکاوی نقش اشتراکات نسخه‌های خطی اسلامی در تقویت و تحکیم روابط ایران و عراق ... / ۵۷

کشور به ترتیب رتبه‌های ۱، ۲ و ۵ را دارند (۳) هر ۱۰ عنوان نسخه در موضوع دین هستند که مهم‌ترین بُعد اشتراک نسخه‌های خطی دو کشور است.

۷. عنوان‌های مشترک نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق از نظر موضوع، فراوانی،

زبان و قدمت چه ویژگی‌ها و اشتراک‌هایی دارند؟

پژوهشگر برای پاسخ به این سؤال، تعداد ۴۶۵ عنوان از «معجم المخطوطات العراقية» (جلد ۱۳: لحن - مسافره)، شامل نسخه‌های خطی که با حروف «ل» و «م» آغاز شده‌اند را با «فنخا» (جلد ۲۷: گات‌ها - مثیر) مقابله کرد که ۱۴۵ عنوان (۳۱٪) مشترک بود؛ یعنی از ۴۶۵ عنوان نسخه خطی موجود در عراق، ۱۴۵ عنوان^۱ در فنخا موجود بود که: (۱) موضوع (۲) فراوانی (۳) زبان و (۴) قدمت آنها به شرح زیر است:

۱-۷ موضوع

موضوع اصلی و فرعی عنوان‌های مشترک نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق، در جدول ۱۰ نشان داده شده است:

جدول ۱۰. موضوع‌های نسخه‌های خطی مشترک موجود در ایران و عراق

رتبه	جمع		موضوع		ردیف
	درصد	عنوان	تخصصی (تعداد عناوین)	کلی	
۳	۱۵	22	بلاغت، بدیع (۱)، ترسل (۱)، شعر (۶)، شعر، علوم گوناگون (۱)، صرف (۱)، لغت (۶)، لغت، شعر (۲)، لغت، عرفان و تصوف (۱)، معانی، بیان و بلاغت (۱)، نحو (۲)	ادبیات	۱

۱. تعداد ۲۲۵ عنوان از حرف «ل» و ۲۴۰ عنوان از حرف «م» جمعاً ۴۶۵ عنوان، عناوین مشترک حرف «ل» ۷۱ عنوان و مشترک حرف «م» ۷۴ عنوان بود.

رتبه	جمع		موضوع		ردیف
	درصد	عنوان	تخصصی (تعداد عناوین)	کلی	
۲	۲۳	33	عرفان و تصوف (۶)، عرفان و تصوف، شعر (۱)، فلسفه (۱۰)، فلسفه، طبیعیات (۱)، کلام و عقائد (۴)، کلام و عقائد، عرفان و تصوف (۲)، کلام و عقائد، اخلاق (۱)، کلام و عقائد، فلسفه (۳)، منطق (۴)، منطق، کلام، عقائد، فلسفه (۱)	علوم عقلی	۲
۱	۳۸	۵۴	اخلاق (۴)، اصول فقه (۶)، تفسیر (۳)، حدیث (۷)، حدیث، اخلاق (۱)، حدیث، تاریخ (۱)، شرح حدیث (۱)، شرح دعا (۱)، شرح دعا، اخلاق (۱)، علوم قرآن (۱)، فضایل و مناقب (۱)، فقه (۱۹)، فقه، شرح حدیث (۱)، قرائت (۱)، قصص (۱)، محکم و متشابه، علوم قرآن (۱)، مقتل (۱)، مقتل، تاریخ معصومین (۱)، مواعظ (۲)	علوم دینی	۳
۵	۶	۹	آداب و سنن (۱)، انساب (۱)، تاریخ معصومین (۱)، تراجم (۱)، حکومت و سیاست (۱)، رجال (۲)، رجال، تراجم (۱)، گوناگون، جواب و سوال (۱)	تاریخ و جغرافیا	۴
۴	۱۳	18	حساب (۱)، دایرةالمعارف (۱)، ریاضیات (۱)، طب (۴)، علوم غریبه (۱)، علوم غریبه، دعا، اسماء (۱)، کیمیا (۱)، معما (۴)، موسیقی (۱)، هیئت (۳)	علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه	۵
۶	۵	۷	متفرقات (۴)، گوناگون (۱)، سایر (۲)	متفرقه و گوناگون	۶
	۱۰۰	۱۴۳	جمع		

یافته‌های جدول ۱۰ نشان می‌دهد، به ترتیب موضوع‌های علوم دینی با ۵۴ عنوان (۳۸٪)، علوم عقلی با ۳۳ عنوان (۲۳٪)، ادبیات با ۲۲ عنوان (۱۵٪)، علوم طبیعی، پایه و علوم غریبه با ۱۸ عنوان (۱۳٪) و تاریخ و جغرافیا با ۹ عنوان (۶٪) بیشترین فراوانی را دارند.

خلاصه جدول‌های ۶، ۷ و ۱۰ که موضوع نسخه‌های خطی «عراق»، «ایران» و «عنوان‌های مشترک ایران و عراق» است، در جدول ۱۱ ارائه شده است.

جدول ۱۱. خلاصه موضوع نسخه‌های خطی «عراق»، «ایران» و «عنوان‌های مشترک ایران و عراق»

ردیف	موضوع کلی	عراق		ایران		عناوین مشترک	
		عنوان	درصد	عنوان	درصد	عنوان	درصد
۱	ادبیات	۴۴۸۴	۱۶	۱۵۱۴۶	۲۰	۲۲	۱۵
۲	علوم عقلی	۵۳۷۶	۱۹	۱۳۶۸۸	۱۸	۳۳	۲۳
۳	علوم دینی	۱۲۹۰۱	۴۵	۲۵۵۴۳	۳۴	۵۴	۳۸
۴	تاریخ و جغرافیا	۲۹۳۳	۱۰	۷۸۷۱	۱۰/۵	۹	۶
۵	علوم طبیعی، پایه و علوم غربیه	۲۸۲۳	۱۰	۱۰۶۱۳	۱۴	۱۸	۱۳
۶	متفرقه و گوناگون	-	-	۱۹۸۶	۳/-	۷	۵
	جمع	۲۸۵۱۷	۱۰۰	۷۴۸۴۷	۱۰۰	۱۴۳	۱۰۰

اطلاعات ارائه شده در جدول ۱۱ نشان می‌دهد: (۱) موضوع «علوم دینی» در عنوان‌های مشترک مورد مطالعه همانند موضوع کل نسخه‌های خطی ایران و عراق در رتبه اول قرار دارد، اما نسبت به کل نسخه‌های خطی موجود در عراق و ایران، درصد پایین‌تری دارد (۲) موضوع «علوم عقلی» در عنوان‌های مشترک، درصد بالاتری نسبت به کل نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق دارد (۳) موضوع‌های «ادبیات» و «تاریخ و جغرافیا» در عنوان‌های مشترک، درصد پایین‌تری نسبت به کل نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق دارند (۴) موضوع «علوم طبیعی، پایه و علوم غربیه» در عنوان‌های مشترک، نسبت به کل نسخه‌های خطی موجود در ایران کمترولی نسبت به کل نسخه‌های خطی موجود در عراق بیشتر است.

۲-۷ فراوانی

از ۱۴۳ عنوان نسخه خطی مشترک در ایران و عراق: (۱) فراوانی ۱۱۷ عنوان با ۴۲۱۶

نسخه در ایران بیشتر است (۲ فراوانی ۱۴ عنوان با ۵۵۱ نسخه در عراق بیشتر است (۳ فراوانی ۱۲ عنوان با ۱۶ نسخه در هر دو کشور برابر است.

۳-۷ زبان

زبان ۱۴۳ عنوان نسخه خطی اسلامی مشترک ایران و عراق در جدول ۱۲ نشان داده شده است.

جدول ۱۲. فراوانی زبان نسخه‌های خطی مشترک ایران و عراق

فراوانی		زبان	ردیف
درصد	تعداد		
۷۵	۱۰۷	عربی	۱
۱۸	۲۶	فارسی	۲
۵	۷	عربی و فارسی	۳
۲	۳	فارسی و ترکی	۴
۱۰۰	۱۴۳	جمع	

بررسی اطلاعات جدول ۱۲ نشان می‌دهد از ۱۴۳ عنوان نسخه خطی مشترک ایران و عراق: ۱۰۷ عنوان (۷۵٪) عربی، ۲۶ عنوان (۱۸٪) فارسی، ۷ عنوان (۵٪) عربی و فارسی و ۳ عنوان (۲٪) فارسی و ترکی هستند.

مقایسه داده‌های جدول‌های ۱ و ۱۲ نشان می‌دهد: (۱) فراوانی زبان عربی در عنوان‌های نسخه‌های خطی مشترک ایران و عراق، از فراوانی این زبان در نسخه‌های خطی جهان (۷۰٪) و ایران (۶۰٪) بیشتر، اما از فراوانی آن در نسخه‌های خطی عراق (۹۲٪) کمتر است (۲) فراوانی زبان فارسی در عنوان‌های نسخه‌های خطی مشترک ایران و عراق، با فراوانی این زبان در نسخه‌های خطی جهان (۱۸٪) برابر، از فراوانی این زبان در نسخه‌های خطی ایران (۴۰٪) کمتر، اما از فراوانی آن در نسخه‌های خطی عراق (۷٪) بیشتر است.

۳-۷ قدمت

از ۱۴۳ عنوان نسخه خطی مشترک در ایران و عراق (۱) تعداد ۲۴ عنوان از نسخه‌های خطی ایران قدمت بیشتری نسبت به نسخه‌های خطی عراق دارد (۲) تعداد ۱۴ عنوان از نسخه‌های خطی عراق قدمت بیشتری نسبت به نسخه‌های خطی ایران دارد (۳) از ۱۴ عنوان نسخه خطی کهن موجود در عراق دو عنوان مربوط به قرن ۵ هستند، در حالی که از تعداد ۲۴ عنوان نسخه خطی کهن در ایران نسبت به عراق، نسخه‌ای به قدمت قرن ۵ وجود ندارد، (۴) تعداد ۱۱۵ عنوان از نسخه‌های خطی مشترک موجود در ایران و عراق، تقریباً قدمت یکسانی دارند.

بحث و نتیجه‌گیری

سهمی که نسخه‌های خطی در تحول دانش بشر و ارتقای سطح فرهنگی و روابط اجتماعی داشته‌اند، خوشبختانه روزبه‌روز بیشتر مشخص شده و در تمامی عرصه‌های علمی دنیا به نسخه‌های خطی به دیده احترام و ارزش کاربردی، و رای ارزش مادی و موزه‌ای نگاه می‌شود (آصف آگاه، ۱۳۸۷). به عبارتی «هر نسخه خطی، جهانی از علم و هنر است که در گوشه‌ای آرمیده است»؛ به‌ویژه نسخه‌های خطی اسلامی که کارنامه فعالیت‌های دانشمندان و نوابغ فکری عالم اسلام و یادگارنامه مسلمانان جهان است و فرهنگ و تمدن مسلمانان در این آثار نهفته است (مطلبی کاشانی، ۱۳۷۹). نسخه‌های خطی اسلامی منابع اصلی و معتبر فرهنگ و تمدن اسلامی و تاریخ علم در اسلام شمرده می‌شوند و به اعتقاد «فدایی» (۱۳۸۷) به‌عنوان میراث تمدنی و فرهنگی نشان می‌دهند در گذشته مسلمانان بیشتر از پیروان سایر ادیان در حوزه‌های مختلف علم، جایگاه علمی داشتند.

در این میان، ایران و عراق به‌عنوان بخش مهمی از سرزمین و پایگاه اصلی مسلمانان جهان و جزء پنج کشور اول دارای بیشترین نسخه‌های خطی اسلامی در جهان هستند که بیانگر اشتراک‌ها و مناسبات اجتناب‌ناپذیر میان این دو کشور است. عراق تا قرن

هفتم میلادی بخشی از سرزمین ایران در دوران باستان بود. پس از تأسیس دولت عثمانی در استانبول، عراق بین سلاطین عثمانی و حکومت‌های شیعی ایران دست به دست می‌شد (صادق زاده وایقان، ۱۳۹۷). براین اساس، فراوانی نسخه‌های خطی اسلامی موجود در این دو کشور در جهان، امری طبیعی و نشأت گرفته از تمدن غنی و کهن این دو کشور است. در این راستا زبان عربی به عنوان زبان قرآن و قرآن به عنوان کتاب آسمانی مسلمانان و اهتمام ویژه مسلمانان به آموختن این کتاب، سرآغاز گسترش این زبان در میان دیگر ملل غیرعرب از جمله ایران است. مراکز علمی و آموزشی قدیم در ایران که به صورت مکتب‌خانه‌ها یا مراکز حوزوی دنبال می‌شده، سرآغاز آشنایی به زبان عربی داشت. مراکز حوزوی به جهت ماهیت کارشان به صورت طبیعی آموختن زبان عربی را مدخل ورود به مباحث علمی دانسته و به آن اهتمام داشتند. در قدیم - پیش از آغاز به کار مراکز آکادمیک - حوزه‌های علمیه و مدارس دینی تنها مراکز سوادآموزی و تحصیل شمرده می‌شد و تمامی عالمان در هر رشته حتماً به زبان عربی در حدّ مراجعه به متون عربی آشنایی داشتند و در ابتدای تحصیل با ادبیات آن آشنا می‌شدند. رفته رفته زبان علمی مردم ایران بیشتر به زبان عربی شد و اغلب تألیفات عالمانه دانشمندان ایرانی به این زبان نوشته می‌شد؛ تألیفاتی که در زمینه علوم دینی همچون فقه و اصول، فلسفه و حکمت، تفسیر و علوم حدیث و... نگاشته می‌شد، اغلب به زبان عربی بود. امروز هم کم و بیش همین سنت دنبال می‌شود (درایتی؛ دز: مقدمه «دنا»، ۱۳۸۹: سی و یک - سی و سه). بنابراین، زبان عربی یکی از وجوه اشتراک مهم و کانال ارتباطی ایران و عراق به عنوان زبان مشترک علمی و آموزشی در ادوار گذشته بود، که یکی از عوامل مؤثر در قرارگرفتن نام دو کشور ایران و عراق از نظر دارایی تمدنی و تراث اسلامی در میان پنج کشور مهم جهان است. زبان فارسی بعد از زبان عربی، دومین فراوانی زبانی نسخه‌های خطی را به خود اختصاص داده است، که متأثر از اعلام زبان فارسی به عنوان زبان رسمی در ایران است. لذا از نظر زبانی، نسخه‌های خطی اسلامی دو کشور عراق و ایران همپوشانی بالایی دارند.

درهم‌تنیدگی مسائل عراق با ایران بیش از هر کشور دیگری بوده و هرگونه تحول در این کشورها، بردیگری تأثیرشگرفی داشته است. یکی از بنیادی‌ترین متغیرهایی که باعث درهم‌تنیدگی مسائل این دو کشور شده، تشیع (هویت مشترک) و به تبع آن عتبات عالیات (میراث مشترک) است. در واقع، تشیع و عتبات عالیات همواره در طول تاریخ تشیع (به جز در موارد نادر) باعث همبستگی و تعلق هویتی شیعیان ایران و عراق به همدیگر بوده است. همین عنصر انسجام‌بخش و هویت‌بخش و در پی آن تعلق هویتی، باعث می‌شده که شیعیان ایران و عراق در سرنوشت سیاسی و اجتماعی یکدیگر دخالت کنند (حاجی‌زاده، پورکریمی، ۱۳۹۴: ۸۶) که از نتایج آن تألیف و استنساخ نسخه‌های خطی اسلامی در اماکن و شهرهای مذهبی عراق (عتبات عالیات: نجف، کربلا، بغداد = کاظمین، سامرا، کوفه و ...) و ایران (مشهد، قم، اصفهان، یزد، کاشان و ...) است.

سومین نقش نسخه‌های خطی اسلامی در ارتباط ایران و عراق که باز هم متأثر از هویت مشترک دینی است، موضوع نسخه‌های خطی است. موضوع حدود نیمی از نسخه‌ها در حوزه دین اسلام است، که برای دو کشور عراق و ایران اهمیت مضاعفی دارد؛ البته موضوع سایر نسخه‌های خطی نیز متأثر از دین بوده یا نویسندگان و مؤلفان آنها از دانشمندان جهان اسلام شمرده می‌شوند.

همپوشانی ۷۰٪ نسخه‌های خطی پرنسخه موجود در ایران و عراق از نظر عنوان و ۱۰۰٪ آنها از نظر موضوع که مربوط به دین اسلام است، بیانگر چهارمین نقش نسخه‌های خطی در نزدیکی افکار و تراوش‌های علمی دانشمندان و برنامه‌های آموزشی و درسی مشترک دو کشور است. همچنین همپوشانی و اشتراک بیش از ۳۰ درصدی عنوان‌های نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق، با اولویت موضوع دین و زبان عربی، به عنوان پنجمین وجه اشتراک برای ارتباط، از اشتراک نیازهای علمی و دینی طالبان علم و اندیشه و سیاست‌های فراهم‌آوری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های شخصی، حوزوی و کهن ایران و عراق حکایت دارد.

پیشنهادها

علاوه بر اشتراک‌های اشاره‌شده درباره نسخه‌های خطی ایران و عراق که نقش مهمی در تقویت و تحکیم روابط و تعامل علمی، فرهنگی، دینی و هنری دو کشور ایفا می‌کنند؛ براساس تعریفی که از نسخه‌های خطی اسلامی ارائه شد، تقریباً ۱۰۰٪ نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق اشتراک‌هایی دارند. لذا مراکز علمی، آموزشی، موزه‌ها و کتابخانه‌های مهم و نقش‌آفرین در قلمرو نسخه‌های خطی در ایران (کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، مرعشی نجفی، مجلس شورای اسلامی، ملی، ملک، دانشگاه تهران و...) و عراق (کتابخانه‌های ملی، دانشگاهی، عتبه‌های علوی، حسینی، عباسی و...) می‌توانند علاوه بر تبادل دیجیتالی نسخه‌های کهن ۳۰٪ عنوان‌های مشترک، عنوان‌های غیرمشترک را که بالغ بر ۷۰٪ بوده و چشمگیر هستند، به صورت دیجیتالی مبادله کنند. البته، در این تبادل، کتابخانه‌های عراق از بُعد فراوانی نسخه‌های خطی در ایران و کتابخانه‌های ایران، از بُعد قدمت نسخه‌های خطی کهن موجود در عراق ذی‌نفع هستند. اجرای برنامه‌های مشترک پژوهشی و اطلاع‌رسانی از قبیل برگزاری همایش و کنگره‌های علمی، تصحیح متون، چاپ فاکسیمیلیه، بزرگداشت دانشمندان بزرگ و پرکار و آثار نفیس و کهن دو کشور از دیگر پیشنهادهاست. بدین وسیله، حلقه ارتباط و اشتراک تکمیل و پایه‌های همکاری‌های علمی، فرهنگی، هنری و دینی بریستر نسخه‌های خطی اسلامی، بیش از پیش تقویت و تحکیم می‌شود.

منابع

- آصف‌آگاه (حسینی اشکوری)، صادق (۱۳۸۳). «جنبه‌های علمی و فرهنگی چاپ نسخ خطی [گفت‌گوا]». کتاب هفته، ش ۲۲۸ (پیاپی ۶۱۵). ۱۸-۱۹.
- آصف‌آگاه (حسینی اشکوری)، محمدرضا (۱۳۸۷). *فهرست‌واره نسخه‌های خطی و عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی*. قم: مرکز احیاء التراث اسلامی.
- اصفیایی، محمّد (۱۳۸۰). «نقش و کارایی کتاب، در تبیین تاریخ و فرهنگ ملل». *تمیز*، شماره ۲ و ۳، ص ۱۴.
- حاجی‌زاده، کریم؛ پورکریمی، پرویز (۱۳۹۴). «در جستجوی هویت مشترک: تشیع و عتبات علیات میراث

_____ واکاوی نقش اشتراکات نسخه‌های خطی اسلامی در تقویت و تحکیم روابط ایران و عراق... / ۶۵

- مشترک عراق و ایران» در: مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی مشترک ایران و عراق (دفتر اول: عتبات عالیات: تاریخ). به کوشش سیدصادق آصف‌آگاه (حسینی اشکوری). قم: مجمع ذخائر اسلامی: موسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث. ص ۷۳-۹۱.
- خوشکام، حمیدرضا (۱۳۸۲). کانون جهانی فرهنگ و هنر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۶). معجم المخطوطات العراقية. با همکاری مجتبی درایتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. [۲۰ جلد].
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۵-۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران «فنخا». تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. [۴۵ جلد].
- _____ (۱۳۸۹) فهرست وارث دست‌نوشته‌های ایران «دنا». تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. [۱۲ جلد].
- شهسواری، ثریا (۱۳۹۲). نقش عتبات عالیات در مناسبات ایران و عثمانی از ۱۳۱۳ تا پایان حکومت قاجاریه. پایان‌نامه دکتری تخصصی تاریخ، گرایش ایران: دوره اسلامی، [تهران]: دانشگاه پیام نور، دانشکده علوم اجتماعی.
- صادق‌زاده وایقان، علی (۱۳۸۴). بررسی سازماندهی و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی (مآلی) تبریز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی.
- _____ (۱۳۹۷). بررسی وضعیت کربلا در دوره قاجار براساس سفرنامه‌های خطی فارسی ایرانیان. طرحی پژوهشی خاتمه‌یافته برای: پژوهشکده سازمان حج و زیارت.
- صادق‌زاده وایقان، علی و نجفقلی نژاد ورجوی، اعظم (۱۳۹۷). «نقش فرهنگی و هنری نسخه‌های خطی اسلامی در گفتگو و دیپلماسی فرهنگی در قاره آسیا با تاکید بر منطقه آکو». آرشيو ملی، س ۴، ش ۲ (پیاپی ۱۴)، تابستان [آماده چاپ].
- فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- کسایی، سیدعلی (۱۳۸۳). «نسخه‌های خطی اسلامی». فصلنامه کتاب، دوره ۱۵، ش ۱ (پیاپی ۵۷)، بهار ۸۳، ۱۳۶-۱۴۴.
- کیانی، محمدرضا (۱۳۷۸). «جایگاه اطلاع‌رسانی در گفتگوی تمدن‌ها». فصلنامه کتاب، دوره ۱۰، ش ۳ (پیاپی ۳۹)، پائیز: ۷-۱۵.
- متقی، حسین (۱۳۹۳). «نگاهی آماری به نسخه‌های خطی اسلامی». بازیابی شده در تاریخ ۱۳۹۶/۱۰/۱۶ از آدرس: <http://www.khabaronline.ir/detail/380794/weblog/mottaghi>.
- مطلبی کاشانی، نادر (۱۳۷۹). «یادداشت سردبیر». در: نامه بهارستان، س ۱، ش ۱، بهار- تابستان.

- موجانی، سیدعلی (۱۳۸۹). *عتبات عالیات؛ عرش درجات*. تهران: مجمع جهانی اهل بیت (ع).
- همایی، جلیل (۱۳۸۳). *مخاطب اثر هنری در عرصه گفتگوی تمدن‌ها*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری.
- «یادداشت ماه» (۱۳۷۷). *کتاب ماه: ویژه‌نامه گفتگوی تمدن‌ها*، اسفند.